УДК 784.671

Г.Ф. Юнысова

ТАТАР БИШЕК ҖЫРЛАРЫНЫҢ ДИНИ ЭЧТӘЛЕГЕ

В статье внимание уделено некоторым особенностям вербального и музыкального текста в татарских колыбельных песнях в связи с воздействием на них мусульманских артефактов. Отдельные атрибуты исламской культуры рассматриваются в зачинах песен, пожеланиях ребенку. Особо отмечено символическое значение птиц в исламе и своеобразная интерпретация этого явления в мире детства. Основной раздел статьи посвящен анализу колыбельных песен, обращенных к пророку Мухаммеду его приемной матерью Халимой. Акцент сделан на интонационной стороне напевов. В научный оборот впервые введены и проанализированы новые полевые материалы, собранные автором работы. Намечен дальнейший путь исследования таких песен.

Ключевые слова: колыбельная пророку Мухаммеду; символика птиц; исламская культура; интонационный аспект колыбельных; фольклорные пожелания детям.

The article focuses on some features of the verbal and musical text in Tatar lullabies in connection with the impact of Muslim artifacts on them. Different attributes of Islamic culture are considered in the beginnings of songs, wishes to the child. The symbolic meaning of birds in Islam and the peculiar interpretation of this phenomenon in the world of childhood are especially noted. The main section of the article is devoted to the analysis of lullabies addressed to the Prophet Muhammad by his adoptive mother Halima. The emphasis is on the intonational side of the tunes. For the first time new field materials collected by the author of the work were introduced and analyzed into scientific circulation. A further way of studying such songs is outlined.

Keywords: lullaby to the prophet Mohammed; symbolism of birds; Islamic culture; intonation aspect of lullabies; folklore wishes for children.

Төрле төбәкләрдә, мәсәлән, Идел-Урал ареалында, яшәүче татарларның халык иҗаты үрнәкләрендә ислам мәдәниятенең аерым сыйфатларын очратырга мөмкин. Аларны хәтта балалар фольклорына караган иң гади әсәрләрдә, шул исәптән бишек җырларында да күреп була. Әмма алар еш кына, бигрәк тә балалар башкаруында, акрынлап югала бара. Хәзерге заманда халык җырчылары өчен фольклор үрнәгенең шундый эчтәлеге һәрвакыт аңлашылып та бетми, чөнки аны тәшкил иткән өлешләр гадиләшә һәм элек кабул ителгән стандартлар белән бәйле рәвештә саклана. Россия дәүләтенең совет чорында илаһият әдәбиятын, дин нигезләрен өйрәнүне тыю шушындый нәтиҗәгә китерде, чөнки хакимият атеистик тәрбия бирү юнәлешен сайлаган иде.

Бишек җырларының сүзләрендә чагылыш тапкан ислам дине артефактларының эчтәлеге дә, әсәрләрдәге күләме дә төрлечә. Аларның иң кыскалары – Аллаһы Тәгаләнең исемен, шулай ук дин тарихында киң танылу алган кешеләрне, аларның көрәштәшләрен искә алу.

Татар бишек җырларының бер күрсәткече – гадәттә, беренче куплетта урын алган *Аллаһу, аллаһу* дигән сүзләрдән торган юл. Башкаручылар (бигрәк тә балалар) аны, нигездә, үз мәгънәсендә, Аллаһка мөрәҗәгать буларак, кабул итмиләр, ә нинди дер рифмалашу дип саныйлар. Бу сүзләрдән соң бишек җырларының эчтәлегенә хас булган хайваннар дөньясы вәкиле тасвирлана [Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры, б. 26]:

Аллаһу, аллаһу,
Кәҗәләрне талга ку.

Кабатланып килүче «Аллаһу, аллаһу» сүзләре бу жанр әсәрләрендә үзенең әйдәп баручы урынын саклый (мөгаен аеруча киң таралган *әлли-бәлли* сүзләре белән аваздаш булу аркасында). Кайбер очракта лексеманың төре югарыда китерелгән икеюллыкныкы белән туры килә [Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры, б. 26]:

Әллиһу – бәллиһу,
Кәҗәләрне талга ку.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: бишек җырларында чагыштырмача аз таралган тагын бер башламны очратырга мөмкин. Ул Коръәндәге «Фатиха» сүрәсенең беренче аятен акрын гына (үзең өчен генә) көйгә салмыйча кабатлаудан гыйбарәт: *Бисмилләәһиррахмәәнир-рахиим* (Рәхимле һәм шәфкатьле Аллаһ исеме белән). Бу бисмилла, билгеле булганча, шушындый ук бәет һәм мөнәҗәтләрнең дә башлам өлешләрендә очрый. Барлык күрсәтелгән жанр үрнәкләрендә дә (бишек җырларын да кертеп) аның вазифасы бер – Аллаһы Тәгаләнең фатихасын алу һәм рәхмәтенә ирешү. Фольклорчылар бишек җырларындагы бу башламны текстның төп өлеше дип түгел, ә өстәмә дип санап, аны бастырмаганнар да язып алганда да игътибарсыз калдырганннар, дигән фикер туа.

Югарыда китерелгән икеюллыкта Аллаһы Тәгаләнең исеме кабатлана. Бу очракта, мөгаен, суфичылыкның кайбер үзенчәлекләре чагылыш тапкан. «Нәкышбәндия тарикатенең барлык яшь суфиларына зекер әйткәндә Аллаһ сүзен ике тапкыр кабатларга тәкъдим ителгән» [Тарикат Ясавийа и Крым, с. 188]. Шунысын да билгеләп үтик: татар фольклорында, аерым алганда, бишек җырларында Аллаһы Тәгаләнең тулы исеме *Аллаһу* да, кыска *Һу* рәвеше дә очрый:

Һу-һу Аллаһу,
Кәҗәләрне тауга ку.
Кәҗә чәчәк ашасын,
Минем кызым йокласын.

[Ямалтдинов, б. 207]

Аллаһ кошын белдергән «һу кошы» төшенчәсе дә бар. Кошлар тавышы (бигрәк тә сандугачның сайравы һәм күгәрченнең гөрләве) тыңлаучыларда Коръән уку белән бәйле хис-кичерешләр тудырган.

Мәсәлән, язучы З. Бәширинең мәдрәсәдә уку еллары турындагы истәлекләрендә түбәндәге юллар бар: «Имештер, бертуктаусыз «алла» диген, «пәйгамбәр», бертуктаусыз әллә нинди адәм аңламаслык телдә язылган «чипи-чыпаш, кәнәд шаhи!» дигән нәрсәләрне укы!.. Имештер, сандугачлар да, Алланы искә төшереп, әнә шундый сүзләрне сайрыйлар» [Бәшири, б. 119]. Төрле жанр фольклор әсәрләре (кыска җырлар, бәетләр, мөнәҗәтләр) текстларында күгәрчен турында искә алына. Ул йә Изге Коръән китабын «укый», йә *Ләә илләәhә иллааллаh* кәлимәсен кабатлый.

Өй башында күгәрчен,
Укый Әлхәм сүрәсен…

[Татар халык ижаты. Кыска жырлар, б. 49]

Кызыл аяклы күгәрчен
«Лә иләhә иллаллаh» дип очадыр.

[Мостафа мулла бәете, б. 551]

Тикшеренүчеләр билгеләп үткәнчә, «кош культы» ясәвия тарикате дини тәҗрибәсендә зур роль уйнаган, соңгысы, күрәсең, үзенә төрки шаманистик ритуаллардан күп нәрсәләр алган. Төрле максатларда шәех Әхмәд үз укучыларын кошларга (торналар, лачыннар h.б.) әверелдергән [Тарикат Ясавийа и Крым, с. 152].

Зурлар еш кына сабый баланың үзен, аның тәтелдәвен төрле кошлар hәм аларның сайрау hәм чәрелдәү тавышларына охшаталар. Баланың сабый чагын «бишек кошы» (Исәнбәт, б. 182) төшенчәсе белән билгелиләр. Бу гыйбарә, мәсәлән, түбәндәге табышмакта чагылыш тапкан, аның җавабы – *бишектәге бала:*

Югары менәр hу-hу...
Түбән төшәр hу-hу...
Уртасында былбыл кош,
Сайрыйдыр ла hу-hу.

[Бәдигый, б. 118]

Анда да шулай ук *hу* сүзе кулланылган: ул бишек аска-өскә хәрәкәт иткәндәге тавышны hәм баланы гәүдәләндергән сандугач сайравын белдерә.

Кайвакыт татар бишек җырлары текстына кертелгән шәхси исемнәр турыдан-туры балага аталмый. Шуларның кайберләре (әйтик, Фатыйма, Ибраhим) ислам тарихында билгеле затлар белән бәйләнгән. Мәсәлән, Фатыйма татар халык иҗатында (шул исәптән балалар фольклорында) персонажы буларак төрле сурәттә очрый. Барыннан да элек, әлбәттә, ул – Мөхәммәд пәйгамбәрнең кызы, hәм мөселманнарның зур хөрмәтен казанган зат. Әмма балалар уенкөлкесендә икенче бер Фатыймага – камкага да мөрәҗәгать итү бар. Риваять буенча, яшь кыз-кәләш явыз яучылардан качу өчен камкага әверелгән.

Бишек җырларындагы төп мотив – балага төрле теләкләр. Аларның кайберләре шулай ук ислам дөньясы белән бәйле. Мондый теләкләрнең өч төрен аерып күрсәтергә мөмкин. Беренчесендә Ходай Тәгаләнең балага хәер-фатиха бирүен көтәләр:

Яратучы Ходайдан
Изге теләк телдәм.

[Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры, б. 23]

Елаудан туктату, йоклату кебек гадәти булган теләкләрдә баланы фәрештәләрдән яклату турындагы үтенечне күрергә мөмкин:

Еламасын, йокласын,
Фәрештәләр сакласын.

[Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры, б. 23]

Бишек җырларындагы теләкләренең мөселман җәмгыяте белән бәйле өченче төре – үзенә күрә бер нәсыйхәт, юл теләкләре. Баланың киләчәк бәхетле тормышын планлаштырып, еш кына аның мәдрәсәдә (бигрәк тә Бохара шәһәрендә) яхшы белем алуы, ә кире кайткач, мулла булуы, ягъни халык арасында тирән ихтирам казанган кешегә әйләнүе күздә тотыла. Вакытлар узу белән бу теләк үзгәрешләр кичерә. Кайбер төшенчәләрне яңалары алыштыра: *мәдрәсә* сүзен – *мәктәп*, *Бохараны* – Казан, *мулланы* – галим (укытучы, гыйлемле кеше). Икенче яктан карасаң, бу теләк көчле үзгәреш тә кичермәгән, чөнки мулла элек ислам динен таратучы гына түгел, мөгаллим дә булган. Шул рәвешле, аны халык югары әхлаклы һәм белемле кеше буларак кабул иткән.

Бишек җырларында дин әһеле булып эшләргә хокук алу шартлары турында кайбер тарихи мәгълүматлар бар. Моның өчен Уфада урнашкан Диния нәзарәтенә барырга һәм тиешле рөхсәт (указ) алырга кирәк булган. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: кайчандыр илебездә җәелдерелгән дингә каршы муллаларның үз-үзләрен тотышын һәм тормышын тасвирлаганда сатира элементлары (зәһәр көлү) барлыкка килүдә үз ролен уйнады, бу кайбер бишек җырлары текстларында да чагылыш тапты.

Югарыда каралган барлык бишек җырлары текстында аерым сүзләр аша мөселман мәдәнияте белән бәйләнеш күзәтелә. Татарстан Республикасының Кама Тамагы районында язып алган үрнәкләрдә башкаручылар аларны бишек җырлары дип тәкъдим итсәләр дә, бу җырлар тулысынча ислам дөньясына мөнәсәбәтле. Информантлар раславынча, аларны Хәлимә – Мөхәммәд пәйгамбәрнең тәрбиягә алган әнисе җырлаган. Чөнки, шул чор гореф-гадәтләре буенча, аны сабый чагында күчмәләр гаиләсенә тәрбиягә биргән булганнар. Әлеге бишек җырында Хәлимәнең нәни Мөхәммәдкә мөнәсәбәте гадәти түгел. Ул аңа изге бала, Ходай Тәгаләнең сөекле сабые дип карый. Мөселман чыганакларында хәбәр ителгәнчә, үз әнисе Әминәгә дә, Хәлимәгә дә аның гадәттән тыш бала булуы турында алдан хәбәр ител-

гән була һәм алга таба да аларга әлеге югарылыкны раслаучы билгеләр җибәреп торганнар. Искә алынган бишек җырларының берсе тексты буенча ике бүлектән тора. Аларның беренчесе, салават әйткәндәге кебек, Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдхияне һәм мәрхәбәне үз эченә ала:

Әссәләтә вәссәләмә лә йәнәм. (1 нче куплет)
Раббе салли, Раббе халли. (2 нче куплет)

Бишек җырларының икенче бүлегендәге фразаның үзгәрмәве аны кушымта дип атарга мөмкинлек бирә. Башкаручылар өчен ул, эчтәлеге буенча, йоклату кодыннан гыйбарәт. Әлеге фразаны алар *Алла илчесе, күзеңне йом*, дип тәрҗемә итте.

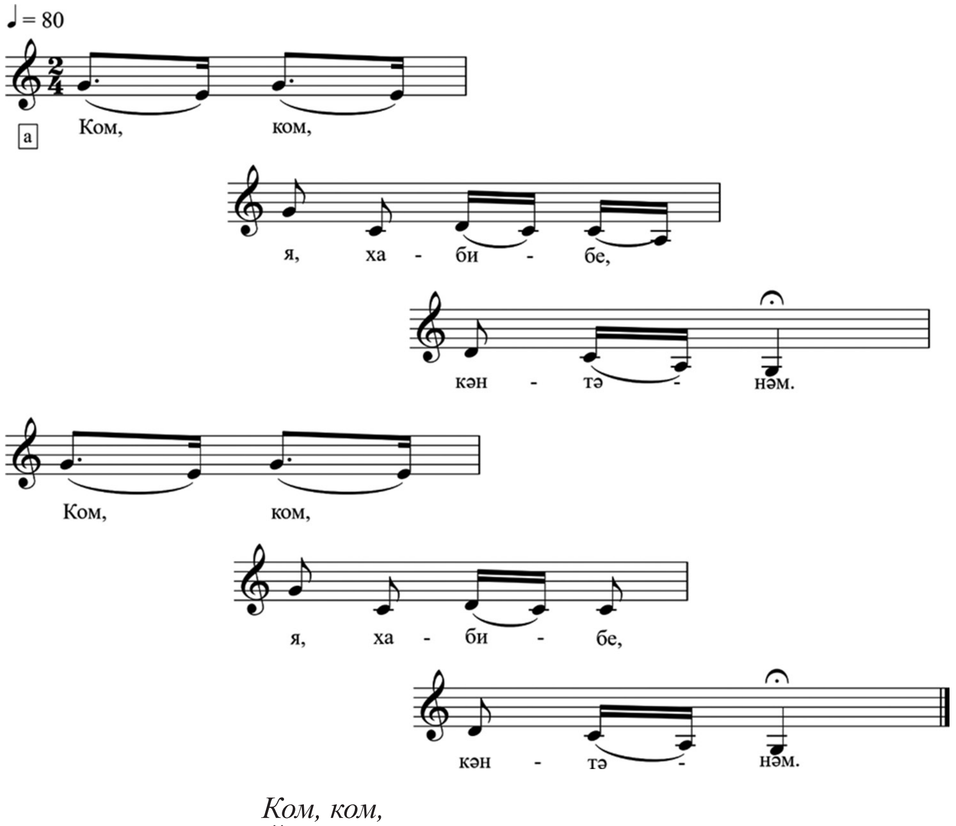

Ком, ком,
Йа, хабибе, кәнтәнәм.

Информант: Айтуганова Өммегөлсем (1913 елгы),
ТР, Кама Тамагы районы, Кече Салтык авылы. 1981 ел.
Г.Ф. Юнысова язып алды һәм нотага төшерде

Башкаручылар бу бишек җырының гарәп телендәге сүзләрен үзләренчә җырлыйлар. Бу күренешнең фонетик үзенчәлекләре автор тарафыннан нотага төшерелгән көйләрдә дә чагылыш тапкан. Башкаручыларның берсе бишек җырының Мәккәгә хаҗга барган әтисеннән ишеткән кушымтасын гына җырлаган. Үзенең дини белемнәрен әти кеше кызына тапшырырга тырышкан.

Татарстанның Кама Тамагы районында язып алынган ике бишек җыры да көй, өлешчә төзелеш ягыннан әлеге татар фольклоры жанрының гадәти үрнәкләре белән бәйләнгән. Шулай итеп, беренче информант югарыда китерелгән көйнең вариантын бер бишек җыры итеп башкарса да, ул татар фольклоры өчен гадәти текст.

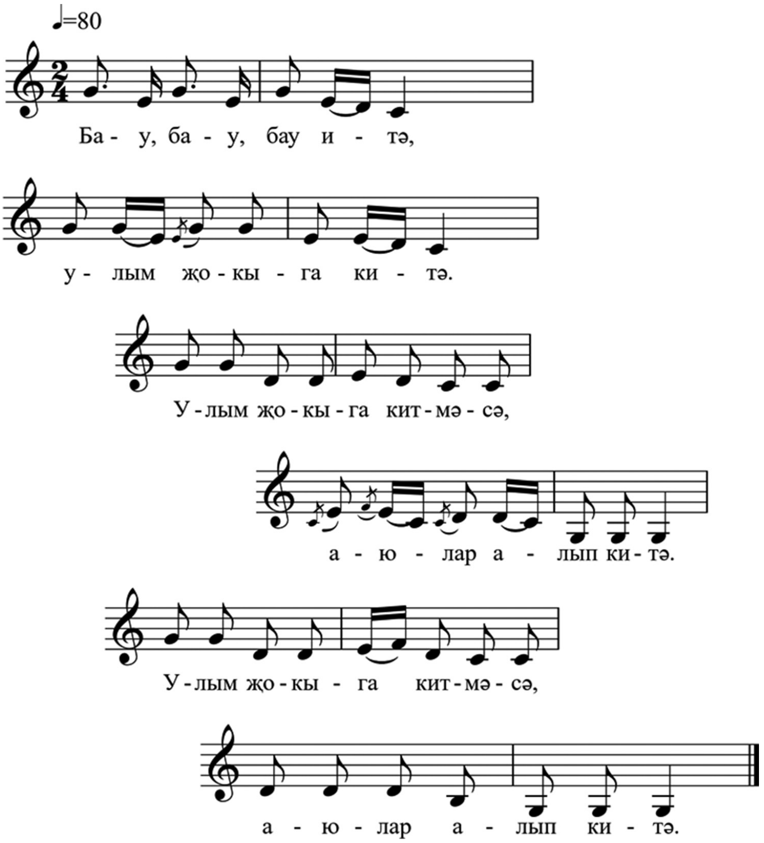

Бау, бау, бау итә,
Улым җокыга китә.
Улым җокыга китмәсә,
Аюлар алып китә.
Улым җокыга китмәсә,
Аюлар алып китә.

Информант: Айтуганова Өммегөлсем (1913 елгы),
ТР, Кама Тамагы районы, Кече Салтык авылы. 1981 ел.
Г.Ф. Юнысова язып алды һәм нотага төшерде

Татарларның традицион бишек җырларында, кагыйдә буларак, көйнең еш кына йоклату сүзләренә туры килә торган төп өлеш була. Ул, кагыйдә буларак, җырның башында урнаша. Аның көе, югарыда китерелгән бишек җырыныкы кебек, бер терция интервалы чикләрендә ике авазны тибрәлдерүгә нигезләнгән булырга мөмкин. Әмма аның

ритмик яктан төрлечә оештырылган б.2↑– ч.4↓ музыка әйләнмәсе рәвешен дә алуы бар. Шундый рәвештә без аны Мөхәммәд пәйгамбәргә мөрәҗәгать итеп башкарылган тагын бер бишек җырында очратабыз (әлеге бишек җырының икенче куплетында этнофор, күрәсең, сүзләрнең бер өлешен төшереп калдырган):

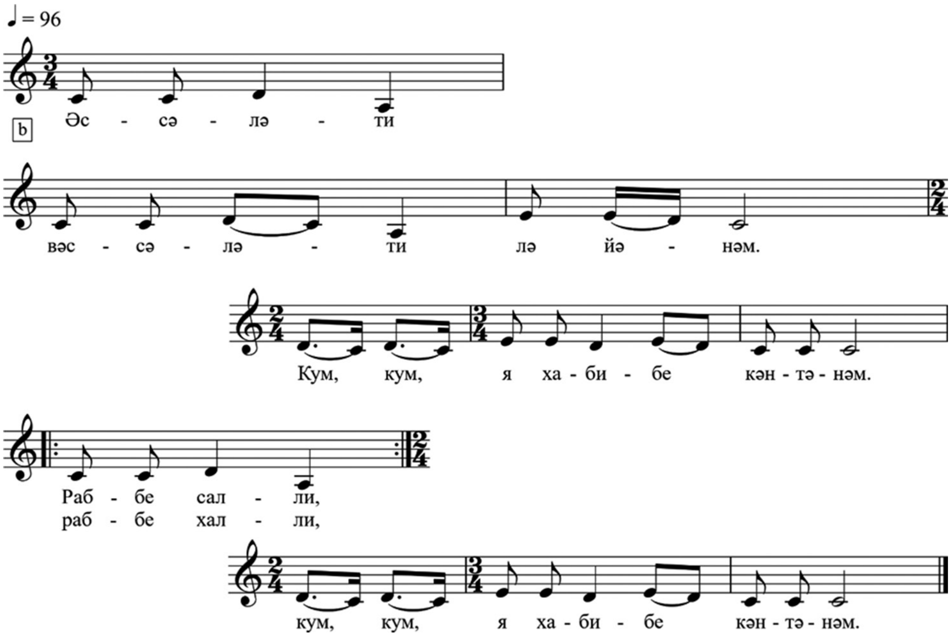

Информант: Ганиева Әминә (1912 елгы),
ТР, Кама Тамагы районы, Кече Салтык авылы. 1981 ел.
Г.Ф. Юнысова язып алды һәм нотага төшерде

Мөхәммәд пәйгамбәргә багышланган бишек җырларының соңгырак чорларга караганнарында төрле бүлекләрдә татар һәм гарәп телләрендәге вербаль текстларның кушылмалары барлыкка килә (*Ком, ком* рефрены кулланыла). Шундый үрнәк 2018 елның җәендә Ульяновск өлкәсе авылларының берсендә фольклор экспедициясе вакытында язып алынды [Юнусова].

Бишек җыры

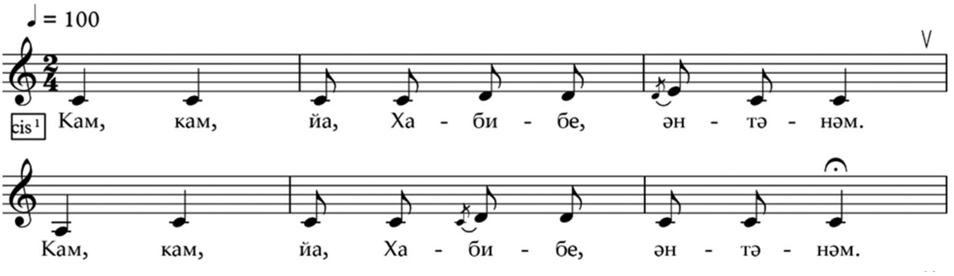

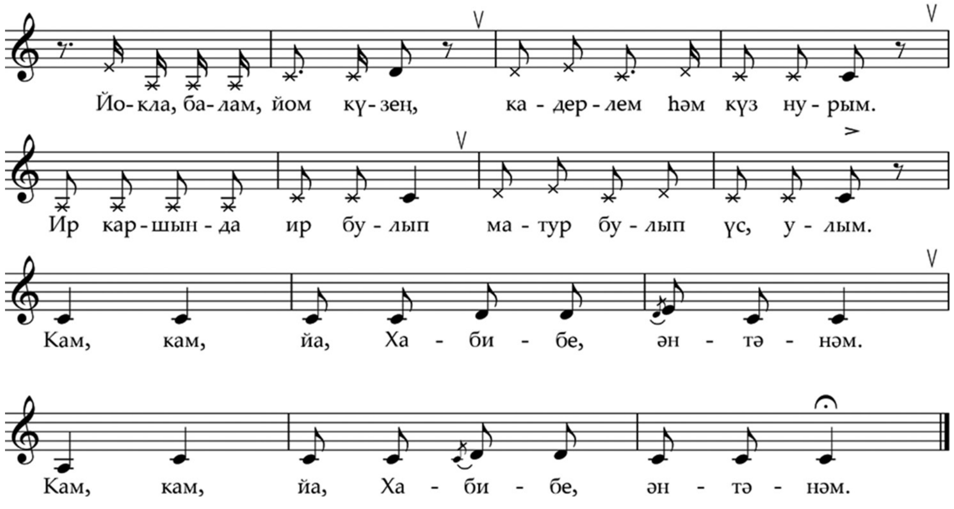

Кам, кам, йа Хабибе, әнтәм.
Кам, кам, йа Хабибе, йәнтәм.

Такмаклап:

Йокла, балам, йом күзең
Кадерлем һәм күз нурым.
Ир каршында ир булып
Матур булып үс, улым.

Информант: Гыйльманова Фәүзия Шәймәрдан кызы (1932 елгы), Ульяновск өлкәсе, Яңа Малыклы районы, Зирекле куак авылы. 2018 ел. Г.Ф. Юнысова язып алды һәм нотага төшерде

Танылган фольклорчы Р. Исхакова-Вамбаның халык җырлары җыентыгында да шуңа ошаган үрнәк бар. Аны аудиоязманың П.И. Чайковский исемендәге Мәскәү дәүләт консерваториясе фоноархивында саклана торган басылып чыккан төп нөсхәсе белән генә чагыштырып ачыклый алганнар. Басмада җырның беркадәр үзгә вербаль тексты тәкъдим ителгән булып чыкты. Үзенең халык җырлары җыентыгына Р. Исхакова-Вамба дини тематика белән бәйле төрле фольклор үрнәкләреннән мисаллар кертмәгән. Алар арасында: «Мөхәммәдия» китабы көйләре, төрле мөнәҗәтләр. Күрәсең, XX гасырның 80 нче еллары башында мондый үрнәкләрне җыю һәм бастырып чыгару рөхсәт ителмәгән әле. Нәтиҗәдә Р. Исхакова-Вамба үзе теркәгән бишек җырларында кайбер юлларны үзгәрткән. Авазлар охшашлыгына нигезләнеп, музыка белгече *Ком, ком, я хабибе, кантәнәм* юлын *Кым, кым, елый бәби, көн-төнен* дип алыштырган:

Кым, кым,
Елый бәби, көн-төнен.
Җир еламый, күк еламый,
Ник елыйсың син, балам?

[Исхакова-Вамба, б. 81. № 66]

Ул әлеге бишек җыры текстына табигый рәвештә кереп утырды, чөнки аның өч куплеты да татар телендә. Алга таба җырның вербаль текстын «татарлаштыру» нәтиҗәсендә, әйтик, Пермь өлкәсендә язылган бишек җырындагы кебек үк, гарәп сүзләре тулысынча алыштырылып бетә:

Елама, балам, елама, балам,
Сине бишеккә салам.
Җир еламый, күк еламый –
Ник елыйсың син, балам?
[Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры, б. 25]

Шунысын әйтәсе килә: «Ник елыйсың?» дигән сорау татар халык иҗатында (аеруча борынгы әкиятләрдә) һәм профессиональ иҗат әсәрләрендә дә күп очрый. Шул ук фольклорда, мәсәлән, Г. Сәмитованың әлеге юлны үз эченә алган шигыре киң таралган:

Идел буе яшел таш;
– Ник елыйсың, яшь туташ?
– Мин еламый, кем еласын –
Үзем ятим, үзем яшь.
[Сәмитова, б. 28]

Р. Исхакова-Вамба татар халык җырлары җыентыгында үзе язып алган барлык үрнәкләрнең бары тик беренче куплетын гына нотага төшереп китерә. Күрәсең, ул заманда илебез фольклористикада шулай кабул ителгән булган (һәрхәлдә, Татарстан музыка белгечләре арасында). Татарстанның танылган этномузыкологы М. Нигъмәтҗанов хезмәтләрендә дә шундый ук хәл белән очрашабыз. Дөрес, кайбер үзгәрешләрне ул (Р. Исхакова-Вамба белән чагыштырсак) төп публикация астындагы аерым нота кисемтәләрендә вак шрифт белән биргән. Р. Исхакова-Вамба җыентыгыннан алынган бишек җырының аудиоязмасын тыңлаганнан соң, без аның куплетларының башкаручы тарафыннан төрлечә җырлануын ачыкладык. Шуның белән бәйле рәвештә Исхакова-Вамба Р. тәкъдим иткән җырның башлам бүлеге нотациясен һәм өченче куплетның үзебез эшләгән ноталарын китерәбез.

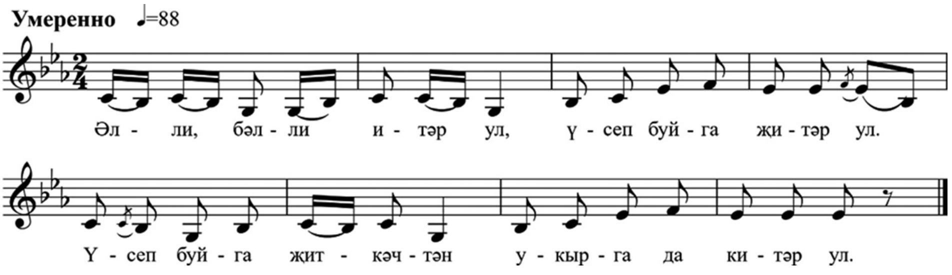

Бишек җыры. 1 нче куплет // Исхакова-Вамба Р.А. Татарские народные песни. М.: Сов. композитор, 1981. № 66. Нотага төшерүче Р. Исхакова-Вамба

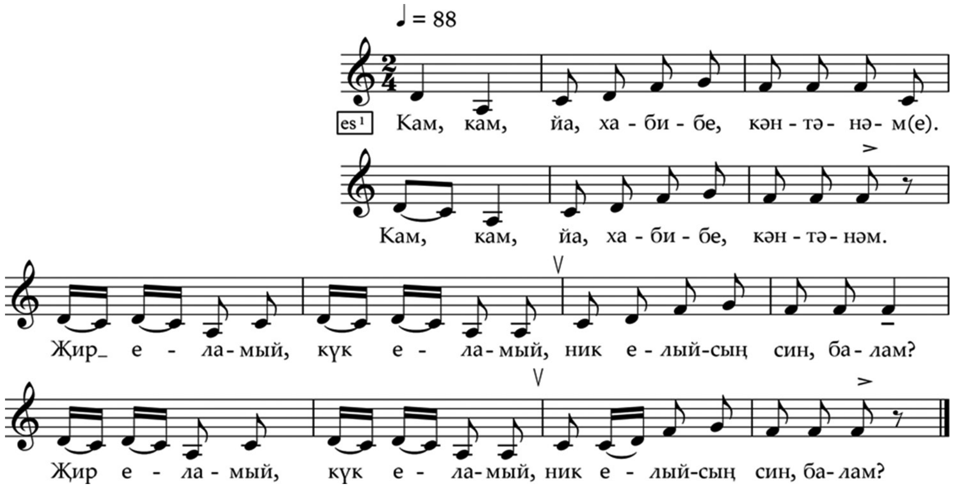

Бишек җыры. 3 нче куплет // Исхакова-Вамба Р.А. Татарские народные песни. М.: Сов. композитор, 1981. № 66. Нотага төшерүче Г.Ф. Юнысова

Мөхәммәд пәйгамбәргә багышланган татар бишек җырлары язмаларының шулкадәр аз булуының төп сәбәбе, барыннан да элек, совет власте урнашканнан соң, татар җәмгыяте тормышында ислам диненең бетерелүе белән бәйле. Нәтиҗәдә, мондый бишек җырлары тупланмаган. Гәрчә мондый бишек җырларын табу ихтималы зур булмаса да (чөнки алар 1917 елгы революциягә кадәр туган информантлар репертуарында булган), аларны эзләү эшен дәвам итәргә кирәк. Табылган үрнәкләрне гарәп, фарсы һәм башка халыкларның бишек җырлары белән, шулай ук төрле төбәкләрдә, беренче чиратта Идел-Уралда, таралган мөнәҗәтләр һәм Мәүлид көйләре белән чагыштырып тикшерү эшен туктатырга ярамый.

Әдәбият

Бәдигый Х. Сайланма хезмәтләр. Казан: Иман, 2001. 256 б.

Бәшири З. Замандашларым белән очрашулар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968.

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 495 б.

Исхакова-Вамба Р.А. Татарские народные песни. М.: Сов. композитор, 1981. 292 с.

Мостафа мулла бәете яки карта уйнап оттырылган Зөлхәбирә бәете // *Хөснуллин К.* Мөнәҗәтләр һәм бәетләр: көйләп укуга нигезләнгән жанрлар. Казан; Раннур, 2001. 551 б.

Сәмитова Г. Сайланма әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. 156 б.

Тарикат Ясавийа и Крым. Сулейман Бакыргани: дастаны и хикматы / Вступительный очерк, перевод и комментарии Л.В. Бахревского. М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2015. 208 с.

Татар халык иҗаты. Балалар фольклоры. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 336 б.

Татар халык ижаты. Кыска жырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 392 б.

Юнусова Г. Фольклор татар Ульяновской области // Милли-мәдәни мирасыбыз: Ульяновск өлкәсе татарлары. 2 нче басма. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән). Казан, 2021. Б. 513–539.

Ямалтдинов И. Оренбург татарларының фольклоры. Халык иҗаты үрнәкләре // Милли-мәдәни мирасыбыз: Оренбург өлкәсе татарлары. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; унөченче китап). Казан, 2016. Б. 131–208.

Юнысова Гүзәл Фәйзрахман кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының Сәнгать белеме үзәге
фәнни хезмәткәре